

УДК 811.161.2'366

РОЛЬ УРОКІВ ФОНЕТИКИ У ФОРМУВАННІ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УЧНІВ

Любослава Асіїв

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська 1/234, 79602 Львів, Україна,
тел.: (80 322) 239 47 17*

У статті показано значення уроків фонетики для усвідомлення учнями особливостей української мови. Значну увагу приділено вивченню засобів милозвучності, асиміляцій та чергувань у середній школі.

Ключові слова: звук, чергування, орфоепічні норми, фонетика, милозвучність (евфонія).

Уроки фонетики відіграють особливу роль у шкільному курсі української мови. Це пов'язано з особливостями самого фонетичного рівня, який є "найбільш сталим, найконсервативнішим складником мовної системи" [2, с. 16]. Якщо руйнування зазнає цей рівень мови – руйнується вся система. Окремі деструктивні впливи "внутрішньої асиміляції" української мови, яка активно проводилася за радянських часів, ми спостерігаємо зараз. Наведемо такий приклад. Серед чергувань приголосних фонем значно поширена зміна задньоязикових /г/, /к/, /х/ на передньоязиково-ясенні шиплячі /з/, /ч/, /ш/ та горлового /г/ на /ж/. З цього типу альтернатив увагу привертає чергування /г/ – /з/, відсутнє в сучасній українській літературній мові внаслідок грубого втручання у фонемну систему мови. Йдеться насамперед про штучне вилучення букви г, що зумовило зникання відповідного звука. Відновлення "дискримінованої" літери та активне пропагування відповідного звука не повернуло втраченого морфологічного чергування. Альтернатива /г/ – /з/ (як і /г/ – /з', /з/), на відміну від говірок, не функціонує в українському літературному мовленні. Такий її занепад не можна вважати природним, оскільки спричинений був не внутрішнім розвитком мовної системи, а втручанням у неї ззовні, вилученням г, а також намаганням відсунути на периферію дзвінки африкати дз, дж, які належать до історичних рис української фонологічної системи. Проте в діалектному мовленні назване морфологічне чергування регулярно функціонує, хоч і охоплює невелику кількість лексем, що пов'язане з нетиповістю фіналі /г/. Зокрема, у гуцульських говірках альтернатива /г/ – /з/ зафіксована при утворенні двох іменників і одного дієслова: *ломата* (палиця, зламана суха гілляка) – *ломаджі* (збірний іменник) [1, с. 114]; *фелета* (старий зношений одяг) – *феледжі* (збірний іменник) [1, с. 196]; *глет* (вміст шлунка маленького теляти, яким підквашують молоко) – *гледжіти* (робити сир за допомогою глету) [1, с. 53].

Щодо самого звука [г], то його відновлення пов'язане з безперервними дискусіями між мовознавцями. Можливо, якби не було б насильницького втручання в мову, то до цього часу проблема вживання відповідного звука (і фонем) в іншомовних словах була б

вирішена. Адже правило використання літер *г* і *г* було досить добре розроблене в правописі 1929 року. Звертаємо увагу, який важливий вплив на особливості вимови певних слів справляє їх написання. Тому вилучення букви потягнуло за собою неправильну вимову відповідних слів. Добре, що літеру відновлено. І тому немає потреби в школі говорити учням про те, що у словах *дзига*, *гудзик*, *агрус* і низці інших необхідно вимовляти відповідний звук, хоч пишеться буква *г* (як це було в радянські часи, коли справжні українські вчителі намагалися зберегти від руйнування українську фонологічну систему, диктували дітям слова, в яких треба вимовляти [г] і змушували їх учити напам'ять). Але виникла нова проблема: зловживання проривним звуком, звуження сфери вживання горлового приголосного [г], який є характерний для української фонетичної системи, на відміну від російської чи польської. Давні запозичення з інших мов українська мова адаптувала до своїх фонетичних особливостей, і тому вимовляємо *газета*, *геній*, *гвардія* тощо (до речі, саме з такою буквою подає їх і словник за редакцією Б.Грінченка). Учні повинні засвоїти, що в українській мові є два окремі звуки [г] і [г], які розрізняють значення слів, тобто є фонемами. Це легко зрозуміти на прикладі мінімальних пар: *грати* (дієслово) – *грати* (іменник), *гніт* (гноблення) – *гніт* (у лампі) тощо. І разом з тим учитель повинен зосереджувати увагу учнів на особливостях української мови, тобто пояснювати, який із цих звуків відбиває національну специфіку української мови, вирізняє її серед сусідніх мов. А то виникла парадоксальна ситуація: відновлення насильно вилученої літери *г* стараннями багатьох мовців, у тому числі і вчителів, веде до спотворення вимови тих слів, які маємо говорити зі звуком горловим, а не задньоязиковим. У свідомості багатьох носіїв мови, у тому числі й учнів, сформувалося уявлення, що заборонена літера позначала звук, який і хотіли усунути з вимови. Усе ж якраз навпаки: вилучення цієї літери повинно було призвести до занепаду не задньоязикового, а горлового звука, адже в російській мові проривний задньоязиковий звук позначається тією ж літерою *г*, що і щільний горловий в українській мові. На допомогу вчителю приходять і українська література. Згадаймо Мину Мазайла – головного героя однойменної комедії Миколи Куліша, який проклинає оте “ге”, що не дає йому зробити кар’єри, бо виразно показує на його національність.

Якщо будь-якого учня спитати про характерні фонетичні риси української мови, то в кращому випадку почуємо у відповідь: милозвучність. Однак не кожен зможе пояснити, що це означає і які мовні компоненти створюють евфонію. Але якщо це є особливість мови, то завдання вчителя саме на уроках фонетики зосередити увагу на тих явищах, які і сприяють тому, що українська мова вважається милозвучною, приємною на слух. Це досягається переважанням в українській вимові голосу над шумом, чому сприяє низка фонетичних особливостей: домінування у фонологічній системі дзвінкості над глухістю (нагадуємо, що з 32 приголосних звуків тільки 12 є глухими), уникнення оглушення дзвінких приголосних (зокрема, в кінці слова, перед глухими приголосними), усунення нагромадження приголосних чи голосних за допомогою спрощення та чергувань, рівномірне поєднання голосних і приголосних, поява нескладових голосних.

У шкільному курсі мови передбачено вивчення спрощень, уподібнень приголосних, чергувань звуків, у тому числі й евфонічних. Учитель повинен правильно розставити акценти, щоб допомогти учням зрозуміти, які мовні явища є характерними власне для української мови, створюють її “національне обличчя”.

Зокрема, вивчаючи уподібнення приголосних, зосереджуємо особливу увагу на асиміляціях за дзвінкістю/глухістю. Учні повинні усвідомити, що обмежене функціонування уподібнень за глухістю пов’язане з характерною особливістю українською мовою – милозвучністю. Тому орфоепічні норми визначають, що в середині слова оглушується тільки звук [г] в окремих лексемах (*вогко*, *легко*, *кігті*, *нігті*, *дігтяр*), а з

префіксів та прийменників асиміляції за глухістю зазнає префікс і прийменник *з* (не *із*), а також **роз-** при нормальному та швидкому темпі мовлення (при повільному він не зазнає оглушення). У кінці слова дзвінкий приголосний зберігає свою звучність, а такі сонорні, як **[в]** та **[й]** навіть посилюють, переходячи у нескладотворчі звуки. До речі, чинна шкільна програма не передбачає вивчення останніх, що створює додаткові труднощі для формування в учнів правильної вимови слів, у яких замість **[в]** та **[й]** повинні артикулюватися відповідно **[ʋ]** та **[j]**. Зокрема, такі звуки вимовляються в кінці слова після голосного (наприклад, у словах *ходив*, *синій*). Наголосимо, що в умовах двомовності і поширенню суржиків дуже важливо, щоб учні усвідомили і практично засвоїли правильну вимову дзвінких приголосних, у тому числі **[в]**, який ніколи не змінюється на **[ф]**, а, навпаки, переходить у більш звучний **[ʋ]**.

Пояснюючи інші уподібнення, учитель повинен наголосити, що ця особливість – не оглушення дзвінких – зберігається у всіх випадках. Наприклад, якщо говоримо про закономірність зміни приголосних свистячих перед шиплячими і шиплячих перед свистячими, то вказуємо, що дзвінкий приголосний у всіх випадках (за винятку префікса і прийменника *з* та префікса **роз-**) зберігає свою дзвінкість. Розглянемо, зокрема, уподібнення у слові *вивізиш*. Оскільки **[з]** свистячий приголосний, то перед шиплячим він повинен змінитися на шиплячий приголосний, але не втратити дзвінкості, і тому він змінюється на дзвінкий шиплячий **[ж]**. До речі, треба показати учням, що така сама пара приголосних (*з – ж*) є при чергуванні (пор. *возити – вожу*). Такі паралелі покажуть учням, що звуки становлять певну систему, що сприятиме свідомому засвоєнню знань.

Асиміляція за дзвінкістю, навпаки, є характерною рисою української мови. Учитель повинен звернути увагу учнів на те, що завжди у випадках, коли парний глухий шумний приголосний опиняється перед парним дзвінким шумним приголосним, то він змінюється на відповідний дзвінкий звук (наприклад, у словах *молотьба*, *просьба*, *якби* тощо). Це правило поширюється і на запозичені загальні і власні назви (*Тбілісі*, *анекдот*, *бухгалтерія*).

Спрощення дають можливість уникнути важкі для артикуляції збіги приголосних звуків. У школі увага учнів зосереджена на історичних спрощеннях, тобто тих, які відбулися в попередні періоди розвитку української мови і закріплені у фонологічному складі слів та їх написанні (*стн – ст, зди – зн, жди – жи* тощо). Тобто фактично вивчення спрощень спрямоване на формування в учнів відповідних орфографічних навичок, хоч, звичайно, школярі засвоюють і правильну вимову лексем з історичними спрощеннями. Однак на уроках фонетики потрібно приділити певну увагу і тим словам, у яких на письмі не відображено спрощення, однак у вимові один із приголосних звуків у консонантній групі випадає. Мова йде насамперед про прикметники із суфіксом **-н-**, утворені від слів іншомовного походження (*форпостний*, *авантостний*, *контрастний* тощо). Також такі спрощення відбуваються і при утворенні іменників із суфіксом **-ств-** та прикметників із суфіксом **-ськ-** від іменників, які закінчуються на приголосний **т** (*агент – агентство*, *брат – братство*, *студент – студентський* і т.п.). На письмі зберігаються всі букви, однак вимова цих слів передбачає спрощення або асиміляцію, тобто уникаємо немилозвучне накопичення приголосних на міжморфемному шві. Завдання вчителя – пояснити учням різницю між орфографією і орфоepією таких слів, дібрати вправи, спрямовані на вироблення вмінь правильно писати і вимовляти такі лексеми.

Такий самий підхід необхідно застосувати і вивчаючи інші зміни приголосних при утворенні іменників з суфіксом **-ств-** та прикметників з суфіксом **-ськ-**. У більшості названих дериватів відбуваються зміни приголосних, закріплені на письмі (*козак – козацтво*, *козацький*, *Гамбург – гамбургський*, *чех – чеський* і т.п.). Однак є слова (так звані

винятки), у яких такі чергування в орфографічному записі не зафіксовані, наприклад, *баскський, казахський, нью-йоркський*. Кількість таких лексем скорочено за чинним правописом, проте варто сказати, що існування цих винятків суперечить особливостям української мови. У такій ситуації завдання вчителя полягає в тому, щоб показати учням, що вимова цих слів відповідає фонетичним особливостям української мови. Треба запропонувати учням фонетичний запис названих лексем, щоб вони засвоїли правильну їх вимову: [бáс'кії], [казáс'кії], [н'йу йóрс'кії].

Уникненню збігу приголосних сприяє й морфологічна зміна /о/, /е/ – / Ø/, яку в школі називають випадними **е, о**. Саме в такому контексті і повинен говорити про назване чергування вчитель, даючи завдання учням простежити умови функціонування такої альтернативи.

Важливою є робота над евфонічним чергуванням **у – в**. Якщо учні зрозуміють, що вживання відповідного звуку пов'язана з уникненням збігу голосних чи приголосних, то легше засвоять відповідні правила. Цьому сприяло б і вивчення в школі нескладотворчих звуків, про що вже йшлося раніше. Адже у випадках, коли буква **в** пишеться на початку слова перед приголосним або прийменник **в** пишеться перед словом, яке починається знов-таки на приголосний, то вимовляється не губно-губний сонорний приголосний [в], а [ў]. Перед голосним же вимовляється [в]. Не прописаними в чинному правописі є правила, коли попереднє слово закінчується на приголосний, а наступне починається голосним. У сучасній мовній практиці в таких випадках пишуть **у**, хоч з погляду тієї ж евфонії це є порушенням, оскільки прийменник з наступним словом вимовляється як одне фонетичне слово. Очевидно, що для уникнення подібних немилозвучних фраз, як *плавав у озері*, необхідно розуміти фонетичні особливості української мови. У зв'язку з цим хотілося б зауважити також і те, що в школі мало уваги приділяють усному мовленню. Переважно уроки фонетики не становлять винятку. Але саме на них повинно було б звучати слово, фраза, щоб учні чули і говорили, а не тільки бачили і писали, навіть і транскрипції.

Ми зосередили увагу тільки на деяких моментах, які дають можливість на уроках фонетики не просто викладати розрізнені факти, транскрибувати слова, а показувати своєрідність української мови, що сприятиме вихованню свідомих мовців.

1. Гуцульські говірки: Короткий словник / Відп. ред. Я. В. Закревська. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.

2. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради. К.: Либідь, 2001. 240 с.

THE ROLE OF LESSONS PHONETICS IN DEVELOPMENT OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS IN PUPILS

Luboslava Asiyiv

*Ivan Franko National University of Lviv,
The department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79602 Lviv, Ukraine,
phone: (00380 322) 239 47 17*

The article shows the importance of phonetics lessons for awareness features of the Ukrainian language. Much attention is paid to the study of euphony, assimilations and alternations in school.

Key words: sound, alternation, orthoepic rules, phonetics, euphonia.

**РОЛЬ УРОКОВ ФОНЕТИКИ В ФОРМИРОВАНИИ ЯЗЫКОВОГО
СОЗНАНИЯ УЧАЩИХСЯ**

Любослава Асиив

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская 1/343, 79602 Львов, Украина,
тел.: (80 322) 239 47 17*

Статья освещает значение уроков фонетики для осознания учащимися особенностей украинского языка. Особенное внимание уделено изучению средств эвфонии, ассимиляций и чередований в средней школе.

Ключевые слова: звук, чередование, орфоэпические нормы, фонетика, эвфония.

Стаття надійшла до редколегії 29. 12. 2009

Прийнята до друку 20. 01. 2010